

СЕМАНТИКА

УДК: 808.3 - 3

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КОМПРЕСІЇ СТАЛИХ ВИРАЗІВ

М. Жуйкова (Україна, Луцьк)

В статье рассматривается явление компрессии — выделение предиката из состава устойчивого выражения, при котором предикат принимает семантику целой фраземы. Показано, что формальное и семантическое совпадения фраземы и предиката может быть результатом не только компрессии, но и иного процесса — "наращенія" образного предиката именованным компонентом и превращения его в устойчивое сочетание.

Ключевые слова: идиома, образный предикат, компрессия, диахрония.

У статті розглядається явище компресії — виділення предиката з складу стійкого виразу, при якому предикат приймає семантику цілої фраземи. Показано, що формальний і семантичний збіги фраземи і предиката може бути результатом не тільки компресії, але і іншого процесу — "наращенія" образного предиката іменним компонентом і перетворення його в стійке поєднання.

Ключові слова: ідіома, образний предикат, компресія, діяхронія.

In her article the author analyzes the phenomenon of compression — a predicate's extraction from a set expression with the predicate acquiring the meaning of the whole expression. The author shows that the coincidence of the form and meaning of a set expression and a predicate may also be a result of a different process — augmentation of the literal meaning of a predicate by a nominal element and its conversion into a set expression.

Key words: idiom, metaphorical predicate, compression and diachrony.

Образні номінації виникають у мові різними шляхами; крім метафоризації, існує чимало інших способів творення образної лексики. Дослідники процесів словотворення у сфері предикатної лексики виділили такий специфічний механізм виникнення нових значень, як компресія фразеологічних одиниць. Це один з проявів процесу відфразеологічної деривації. Питання про нього заторкували у своїх працях В.Виноградов, М.Шанський, Л.Скрипник, В.Мокієнко, Р.Попов, О.Бабкін, В.Янцен, О.Марцинківська, В.Ужченко та ін. Одним з перших на це явище звернув увагу В.Виноградов, який у роботі 1938 р. зауважив, що в російській мові вираз *выйти замуж* може редукуватися до предиката *выйти*, якщо в конкретному висловлюванні вказано назву особи чоловічої статі (*выйти за офицера*). Цей процес він назвав еліптичним стисненням.

Дослідники відфразеологічної деривації використовують для номінації цього явища різні терміни: опущення (М.Шанський), вивільнення (О.Марцинківська), вичленовування (Р.Попов, В.Ужченко), компресія (І.Устименко), конденсація (В.Мокієнко, І.Устименко), регенерація (В.Янцен). Ми будемо використовувати для нього назву компресія.

Для компресії характерна формальна редукція багатоконпонентного сталого виразу предикатного типу, відпадиння всіх його складників, крім дієслівного, який перебирає на себе семантику цілого звороту. Ось як схарактеризував цей процес Р.Попов: "Найбільш специфічним способом утворення нових слів у мові на основі фразеологізмів є вичленовування зі складу фразеологічної одиниці одного з її компонентів, який отримує потім самостійне вживання у мові і наділяється тим значенням, яке раніше було властиве всьому фразеологізму в цілому" [4:54]. Близьку характеристику цього процесу дає В.Янцен: "Нове слово виникає у мові внаслідок появи у одного з компонентів фразеологізму, що не має самостійної предметної та понятійної віднесеності, нових семантичних ознак взамін тих, що раніше були ним втрачені, з одночасним вичленовуванням його зі складу фразеологізму" [7:65].

На матеріалі східнослов'янських мов компресія досліджена ще недостатньо: не виявлено її специфічні ознаки, не розмежовано явища компресії на рівні мовлення та мови. Відзначаючи слабку розробленість теоретичних основ аналізу відфразеологічної деривації, В.Янцен вка-

зує на деякі питання, які ускладнюють такий аналіз: "Якщо в мові існують фразеологізм і слово, що мають «матеріальну» подібність і одночасно характеризуються семантичною спільністю, то цілком правочинно передбачати наявність між ними дериваційного зв'язку. Отже, постає питання про існування критеріїв, на підставі яких можна було б визначити направленість цього зв'язку в кожному конкретному випадку" [7:63]. Далі В.Янцен зазначає, що при зіставленні фразеологізму та слова, які частково збігаються у плані вираження, не можна покликатися на ті критерії, які прийнято застосовувати при виявленні мотиватора і мотивата на рівні лексем. Це пов'язано з тим, що можливим є як утворення фраземи на основі окремого слова, так і протилежний за напрямком процес — виділення слова зі складу сталого виразу.

Серед актуальних питань, які потребують висвітлення, центральне місце посідає питання про семантичне співвідношення трьох мовних одиниць: предиката у вільному вживанні поза сталим виразом, самої фраземи, до складу якої входить предикат, та предиката в його вторинному значенні, сформованому внаслідок його вивільнення зі складу сталого виразу. Не менший інтерес становить питання про стосунки предиката, який виділився з фраземи, з іншими лексико-семантичними варіантами того ж дієслова: чи можна вважати, що такий предикат входить до структури багатозначного слова, а чи його слід розглядати як окрему лексему, омонімічну вихідній. В.Янцен висловив думку, що предикат в його новому значенні, яке сформувалося в межах фразеологізму, не можна залучати структури багатозначного слова, адже його зміст не мотивується іншими значеннями, між ними не встановлюється ніяких змістових зв'язків. "Беручи до уваги те, що нове слово при регенерації виникає виключно на базі фразеологізму, незалежно від слова, від якого історично походить його відповідний компонент, було би помилкою говорити про розвиток полісемії" [7:65]. Отже, внаслідок компресії (регенерації) сталого виразу утворюється не нове значення багатозначного слова, а новий омонім. Ми цілком поділяємо цю точку зору.

Значний інтерес становить огляд тих випадків компресії в українській та російській мовах, які наводяться в науковій літературі з питань словотворення на основі фразеологізмів. Такий огляд дозволить краще усвідомити ті проблеми структурно-семантичного плану, які виникають у зв'язку з процесами виокремлення предиката зі сталого сполучення слів. На жаль, деякі науковці у своїх роботах лише констатують явище компресії певної ідіоми, не подаючи до цього ніяких коментарів, а подекуди навіть і прикладів. Очевидно, при встановленні генетичних зв'язків між предикатом та фраземою недостатньо спиратися лише на інтуїцію, для цього потрібні достатньо вагомі аргументи. Проблема ускладнюється тим, що у мові незрідка функціонують декілька сталих виразів з тим самим предикатом, і для вирішення питання, з якого саме сполучення виокремився предикат, потрібно докладно проаналізувати семантику, особливості вживання та історію розвитку всіх сполучень. Інша трудність пов'язана з тим, що не завжди вдається розрізнити okazіональні (мовленнєві) та узувальні (мовні) явища. Якщо якийсь мовець вжив предикат окремо від інших компонентів сталого сполучення, це ще не є підставою для виділення і словникової фіксації нового значення предиката. Змішування явищ двох рівнів — мовленнєвого — призводить до невмотивованого поповнення масиву предикатних одиниць, які утворені шляхом компресії фразеологізмів.

Прокоментуємо деякі роботи, в яких розглянуті випадки компресії сталих сполучень.

У цікавій роботі О.Марцинківської вказано на декілька випадків компресії в українській мові. Це предикати *прикладатися* (утворене з виразу *прикладатися до чарки*), *стинати* (від *стинати голову*), *стерти* (від *стерти з лиця землі*), *прикручувати* (від *прикручувати гайки*). Крім того, дослідниця вказує на дієслова *прикидати*, *припускати*, *підводити*, *припирати*, які утворені, на її думку, від сталих виразів *прикидати в голові*, *в думці*, *в умі*, *припускати в думці*, *підводити на гріх*, *припирати до стіни* [2:243-247]. Беззастережно можна погодитися з утворення предиката *припирати* від виразу *припирати до стіни* 'ставити у скрутне, безвихідне становище'. Однак більшість наведених у статті прикладів потребують докладнішого аналізу й аргументації. Так, О.Марцинківська пов'язує предикат *стерти*, вжитий у сенсі 'знищити' у такому контексті: *Потоцький має власне військо, гармати, фортеці. Він зітре Горленка* (З.Тулуб), з фразеологізмом *стерти з лиця землі*. На нашу думку, це дієслово може бути потрактоване як результат компресії іншого сталого виразу, а саме *стерти на порох*. Справа у тому, що попри близькість сигніфікативного компоненту, ці ідіоми розрізняються за референцією. *Стерти з лиця землі* в українській мові частіше стосується неживих предметів (наприклад, населених пунктів), а *стерти на порох* — людей, див.:

(1) *Падишах наказує йому стерти з лиця землі прокляте місто Чигирин, захопити Київ і Лівобережну Україну, а Запорозьку Січ зруйнувати.* В.Малик. Фірман султана.

(2) *Дорошенко скрипнув зубами. Когось іншого за такі слова гетьман зітер би на порох.* Однак була в Сіркові, що сидів напроти нього, непереборна сила, яка мовби сковувала Дорошенка. Ю.Мушкетик. Яса.

Ми не можемо погодитися і з тим, що предикат *прикидати* О.Марцинківська виводить з ідіом *прикидати в голові, в думці, в умі*. Цей предикат, так само, як і названі сполучення слів, має декілька вторинних значень, що корелюють з ментальними діями. Компоненти *в голові, в думці, подумки* тощо дублюють той зміст, який передається за допомогою самого предиката *прикидати*. В семантичній історії цього дієслова компонент *в голові* відігравав диференційну функцію тільки тоді, коли *прикидати* стосувалося арифметичних підрахунків, здійснюваних подумки, без рахівниці (див. опозицію рос. *прикидывать на счетах — прикидывать в уме*). Крім того, немає підстав приписувати сполученню на кшталт *прикидати в голові* статус ідіоми (таке трактування цього виразу подає лише академічний "Словник української мови", тоді як у глосаріях словників російської мови такі сполучення розглядаються як вільні).

На нашу думку, найменш вірогідним у статті О.Марцинківської є встановлення зв'язку між дієсловом *підводити* та виразом *підводити на гріх*. Цей висновок подано без будь-якої аргументації, тоді як потреба в ній цілком очевидна: походження слова *підводити* в значенні 'завдавати комусь прикрасі, шкоди' у науковій літературі не з'ясоване, неясними залишаються зв'язки між прямим та вторинним значеннями цього предиката. *Підвести* може творити сталі сполуки не лише зі словом *гріх*, а й з іншими іменниками, наприклад, *підводити інтриги*, рос. *подвести под беду, под ответ, под суд* і т.д., а тому вибір якогось одного з цих виразів як основи для вичленовування предиката має ґрунтуватися на вагомих підставах. Основною вадою припущення щодо зв'язку між словом *підвести* та фразею *підвести на гріх* є їхня семантична відмінність: це дієслово вживається зараз у значенні 'завдати комусь шкоди своїми діями', тоді як фразема означає 'спровокувати когось на гріховний вчинок'.

У роботі В.Ужченка названо такі предикати, утворені на основі сталих виразів: *зводити* ← *зводити з розуму, збрести* ← *збрести в голову, на думку, вправляти* ← *вправляти мозок, городити* ← *городити теревені, копати* ← *копати яму на кого, піднесло* ← *піднесла лиха година, позакладало* ← *позакладало вуха, клювати* ← *клювати носом* [5: 55-56]. У цьому переліку є декілька одиниць, які ще не пройшли шлях до самостійних лексико-семантичних варіантів. Це, на нашу думку, предикати *вправляти, копати, клювати*, які вживаються у значеннях, притаманних відповідним ідіомам, лише оказіонально.

Виводячи слова *городити* 'балакати дурниці' з ідіоми *городити теревені (небилиці, дурниці)*, В.Ужченко також не подає ніяких аргументів. Попри те, що спосіб утворення цього предиката викликає дискусії, можна з певністю твердити, що воно виникло інакшим способом, ніж той, на який вказує дослідник. Критичної перевірки вимагає і твердження В.Ужченка про те, що предикат *зводити* виник шляхом компресії ідіоми *зводити з розуму*. Сама ідіома *зводити з розуму*, очевидно, має вторинний характер, оскільки в ній поєднується предикат із значенням конкретної фізичної дії — руху — та абстрактний іменник (*розум*). З предикатом руху початково мав сполучатися конкретний іменник з локативною семантикою. На нашу думку, предикат *зводити* утворився шляхом вичленовування зі сталого виразу *зводити / звести з пуття* з оцінним значенням 'морально псувати, підбурювати на негідні вчинки'. Слово *пуття* означає тут буквально 'шлях', а переносно — правильну життєву орієнтацію, дотримання моральних принципів (пор. *путящий*). Ідіоми *зводити / звести з пуття* вживають передусім у тих випадках, коли йдеться про дошлюбні сексуальні стосунки молоді, про недостойну, з погляду народної моралі, поведінку дівчат. Див. приклади його використання в українській літературі:

(3) *Бо незалежно, що то за пиття
і що там мовить злість тисячоуста, —
не хто ж, а він звів дівчину з пуття.
І то була любов, а не розпуста.*

Л.Костенко. Маруся Чурай.

(4) Горпина. *Цить, бо я тобі очі видеру!* (Показує нігті.) *Нащо ви зводите мою дитину з пуття? Га? Він думає, як убрався у рукавички та в шляпу, то вже має право знуцатись над нами, бідними!* І.Нечуй-Левицький. На Кожум'яках.

З тим самим значенням може вживатися й осібне дієслово *зводити*, див.:

(5) *Відколи парубкував, тільки одна дівчина й припала йому була трохи до влодобу — то була вбога сирота, байстрючка, наймичка Левантина, — тиха, боязка і ніжно-гарна. Та її звів Роман, покинув з дитиною...* Б.Грінченко. Під тихими вербами.

Отже, предикат *зводити* генетично пов'язаний з виразом *звести з пуття*, семантика якого мотивується глибинними народними уявленнями про життя як мандрівку. Що ж до виразу *звести з розуму*, то він, ймовірно, виник шляхом заміни одного компонента внаслідок аналогії до виразу *звести з пуття*.

У роботах, присвячених проблемам розвитку фразеологічної системи російської мови, також вказується на деякі випадки компресії ідіом. Так, у монографії М.Шанського "Фразеологія сучасної російської мови" названо такі випадки компресії: *городить* ← *городить вздор*, *болтать* ← *болтать языком*, *переживать* ← *переживать горе*, *перегнуть* ← *перегнуть палку*, *разрешиться* ← *разрешиться от бремени*, *помешаться* ← *помешаться в уме*, *воспрянуть* ← *воспрянуть духом* [6: 128-131]. У цитованій вище статті Р.Попова подано такі приклади компресії: *втирать очки* → *втирать*, *тянуть канитель*, *резину*, *волынку* → *тянуть*, *перемывать косточки* → *перемывать*. З них тільки дієслово *тянуть* становить самостійну мовну одиницю, а предикати *втирать* та *перемывать* можуть вживатися без інших компонентів ідіоми лише оказіонально, отже, ще не набули статусу самостійних мовних одиниць.

В.Янцен наводить у своїй ґрунтовній статті про дериваційні зв'язки між фразеологізмом та словом наступні випадки компресії: *городить* ← *городить челуху*, *закидывать* ← *закидывать удочку*, *закладывать* ← *закладывать за воротник*, *прокатывать* ← *прокатывать на вороних*, *расхлёбывать* ← *расхлёбывать кашу*, *зарубить* ← *зарубить на носу*, *копать* ← *копать яму*, *мыть* ← *мыть голову*, *передёрживать* ← *передёрживать карты*, *сходить* ← *сходить с рук*. Як і в інших роботах, до групи предикатів, які виникли шляхом компресії сталих виразів, невмотивовано включено випадки оказіонального вживання предикатів в усному мовленні (зокрема, *прокатывать*, *мыть*).

Найбільший перелік випадків компресії сталих виразів подано у новому "Словнику відфразеологічної лексики сучасної російської мови" М.Алексеєнка, Т.Белоусової, О.Литвинникової, що вийшов друком 2003 р., див. [СОФЛ]. За нашими підрахунками, в ньому вміщено 75 предикатів, які мають те саме значення, що і відповідні фраземи. Для називання процесу вичленовування предиката зі сталого виразу автори словника вживають термін "конденсування". У словнику вказано значення вихідного сталого сполучення та значення осібно предиката, наведено приклади їх вживання. Вміщений у словнику перелік дієслів, утворених на основі сталих виразів, є на сьогодні найповнішим лексикографічним описом цього явища. Наявність такої значної кількості випадків компресії дозволяє твердити, що вона є регулярним механізмом формування предикатів з новим значенням, як правило, образної природи. Матеріали словника відфразеологічної деривації наочно показують, наскільки тісно переплетені у семантичному плані одиниці мови різних рівнів: лексичного та фразеологічного, як активно взаємодіють ці одиниці при формуванні нових змістів.

Цінність лексикографічного опису випадків компресії не можна применшити, адже вперше у дослідників з'явився достатньо повний перелік проявів цього явища, що відкриває можливість його комплексного аналізу, пошуку закономірностей, виявлення його специфіки. Разом з тим укладений авторами словника перелік наочно виявляє ті труднощі, які виникають при дослідженні явища компресії. У багатьох випадках у ролі джерельної бази предиката подано не одне, а одразу декілька сталих сполучень (наприклад, *тянуть* < *тянуть время*, *тянуть канитель*, *тянуть волынку*, *тянуть резину*; *всыпать* < *всыпать горячих*, *всыпать по первое число*; *довести* < *довести до ручки*, *довести до крайности*, *довести до белого каления*). Чи можна вважати, що всі такі ідіоми однаковою мірою взяли участь у процесі компресії? Інколи у словнику в ролі мотиватора вказано лише одну ідіому, як, наприклад, у випадку предиката *подвести*, який пов'язується з виразом *подвести под монастырь*, хоча у мові функціонує декілька сталих виразів з тим самим предикатним компонентом. Вище йшлося про український предикат *стерти*, який, на думку О.Марцинківської, виділився внаслідок скорочення ідіоми *стерти з лица земли*, проте специфіка його вживання та особливості семантики вказують радше на зв'язок з ідіомою *стерти на порох*. Пор. також ідіоми з близьким значенням *задеть на живое*, *задеть за сердце*, *задеть (за) струну*, які могли послужити основою для виникнення самостійного предиката *задеть*. Отже, якщо предикат формально і змістовно співвідноситься з декількома ідіомами, що мають у своєму складі спільний предикатний компонент і передають близькі змісти, закономірно виникає питання про генетичний зв'язок цих ідіом в діячності мови, про етапи фразеологічного розвитку, який призвів до появи декількох різних сталих виразів. Без

відповіді на подібні питання не можна з певністю встановити саме ту ідіому, з якої був виокремлений предикат.

Ще одна непроста проблема, що виникає у зв'язку з паралельним існуванням в мові окремого предиката та ідіоми, куди входить цей предикат, стосується напрямку розвитку цих одиниць, "відносної хронології" їх виникнення, адже по відношенню до предиката ідіома може бути і вторинною мовною одиницею. Добре відомо, що в деяких сталих виразах значення принаймні одного компонента залишається непереосмисленим, тобто там самим, як і у вільному вживанні цього слова, пор. російські фрази *смотреть большими глазами*, *загубить век (жизнь)*, *забирать в солдаты*, *слова не добьется*, де предикати зберегли своє значення (усі приклади взято з [ФСФ]). Отже, при кваліфікації певного мовного явища як наслідку компресії передусім треба брати до уваги напрямок дериваційного процесу, характер семантичного співвідношення між обома одиницями (предикатом та сталим виразом), а також їхні семантико-функціональні особливості у діяхронному аспекті.

Як ми вже зазначали, у роботі В.Янцена було поставлене важливе питання про напрямки розвитку мовних одиниць лексичного та фразеологічного рівня в тих випадках, коли слово та сталий вираз з тим самим словом частково збігаються у плані змісту. У таких ситуаціях слід брати до уваги теоретичну можливість реалізації двох процесів: утворення фрази на основі окремого слова шляхом додання певних іменних компонентів та виділення предикатного слова зі складу сталого виразу. У новому словнику відфразеологічної лексики всі випадки формального збігу між предикатом та ідіомою схарактеризовано як вияви компресії. Разом з тим мовні дані часто свідчать на користь протилежного процесу — доповнення образного предиката іншими лексичними одиницями і перетворення його тим самим на багатоконпонентну структуру, значення якої збігається із значенням осібного предиката. У цій статті ми розглянемо один випадок дериваційних відносин між ідіомою та образним предикатом.

Дериваційні відносини між предикатом *говоріння різати та ідіомою різати правду (рос. резать правду-матку)*

У словнику відфразеологічної лексики вказано, що російський предикат *резать* у значенні 'говорити щось різко, відверто' виник внаслідок компресії фрази *резать правду-матку* з тим самим значенням [СОФЛ 281]. Звернувшись до мовного матеріалу, можемо твердити, що шлях розвитку у цьому випадку був протилежним: названа фраза виникла внаслідок розширення метафоричного предиката, долучення до нього експресивного іменного компонента *правду-матку*.

Не зупиняючись докладно на усіх нюансах розвитку метафоричного дієслова *резать*, накреслимо його в загальних рисах. Метафоричне значення в цьому випадку базується на порівнянні враження від чиїхось слів та больового ефекту, який виникає при пораненні тіла ножом. Схематично еволюцію предиката *різати* можна представити таким чином:

(чий) слова різуть кому серце <душу> як ніж <ножем> → хто різє кому серце словами, як ножом → хто різє словами → хто різє (що)

Названі етапи трансформації мовних одиниць, до яких входить російський предикат *резать*, ілюструють контексти (6)—(9):

(6) — *Что такое они говорили, того я, — сказывала она, — ни одного слова не слышала, но точно нож слова их мне резали сердце*. Н.Лесков. Тупейный художник.

(7) — *"А как Александр Федорыч, говорю я, будет?.." — "Не будет, говорит она, хотите пари, что не будет? нечего ждать..." — Любецкая резала Александра этими словами, как ножом*. И.Гончаров. Обыкновенная история.

(8) *Я понял, чего стоило ей ее решение и как я мучил, резал ее моими бесполезными, поздними словами; я все это понимал и все-таки не мог удержать себя и продолжал говорить...* Ф.Достоевский. Униженные и оскорбленные.

(9) — *Забезнала куда-нибудь и пропала. Как не пропасть после такой закуски, — безжалостно резал Коля, а между тем сам как будто стал от чего-то задыхаться.* Ф.Достоевский. Братья Карамазовы.

Аналогічні вживання предикату *різати* знаходимо і в українській мові:

(10) *Господи, кождий голосок різав мя в саме серце, мов ніж острый...* І.Франко. Борислав сміється.

(11) *Тупим ножем різали ті недоговорені речі за серце Христю; крадькома, стиха вони нагадували їй про смерть батькову, про їх сирітську долю...* Панас Мирний. Повія.

Отже, образний предикат *різати* (*резать*) сформувався шляхом трансформації сталого виразу порівняльного характеру (*як ножем різати*). В основі цього виразу лежить уподібнення болю, що його спричиняють душі людини чиїсь слова, до тих відчуттів, які виникають при завданні тілесної рани ножем. При утворенні метафоричного дієслова *різати* відбувся типовий переніс найменування зі сфери тілесних відчуттів на внутрішню, ментальну сферу людини, про що вже неодноразово писали дослідники метафори, див., наприклад, роботу [1].

Зауважмо, що іменник *словами* відігравав при образному предикаті *різати* роль інструмента. На останньому етапі змістового розвитку цього дієслова, коли воно почало вживатися самостійно, семантичний компонент 'травмувати словами, викликати словами біль' був нейтралізований. Пор. (8), в якому цей компонент актуалізовано, та (9), де він відходить на задній план: тут не названо особу, яка переживає неприємні відчуття від слів.

Наслідком нейтралізації зазначеного компонента стала поява при предикаті *різати* іменника *правда* у ролі об'єкта, який позначає предмет говоріння, див. (12).

(12) *Саня не любила Селаброса за те, що він був трохи неделікатний в словах і говорив часом неприємне паннам. Різкий на язик, грубуватий, як усі сини півдня, Селаброс часом грубо різав правду в вічі не одним паннам.* І.Нечуй-Левицький. Над Чорним морем.

Очевидно, що структура виразу *різати правду* (*у вічі*) побудована за аналогією до структури *говорити / сказати правду* (*у вічі*). Утворення виразу *різати правду* стало можливим тільки після того, як у предиката *різати* розвинулося і закріпилося переносне значення говоріння. Цікаво, що експресивний іменний компонент *правда-матка* (у ролі прямого об'єкта — у знахідному відмінку: *правду-матку*) первісно поєднувався з нейтральними дієсловами мовлення, такими як *сказати, говорити*, див. ілюстрації нижче:

(13) [Саламанида:] *Да полно сказать матку правду: винцо-то веть я высуслила.* Мтн. 70 [СРЯ XVIII 5, 50].

(14) — *Там обижайтесь или нет, а я всегда правду-матку скажу.* Нехорошо! Л.Толстой. Война и мир.

Характеризуючи розвиток образного предиката *різати*, важливо взяти до уваги і той факт, що слово *резать* у російській мові може утворювати стале порівняння *резать как бритвой* із значенням 'говорити різко' або 'говорити те, що комусь неприємно'. Цей вираз також базується на зіставленні враження від різких, неприємних слів з больовими відчуттями від поранення лезом. На його основі сформувалися дві образні одиниці: дієслово *отбрить* (у словнику за ред. Д.Ушакова його визначено таким чином: "отказывая в чем-н. или отвергая что-н., резко и оскорбительно ответить кому-н. [Сл. Уш. 2, 896]), та дієслово доконаного виду *срезать* із значенням "резко и грубо оборвать чью-н. речь замечанием, репликой" [Сл. Уш. 4, 466]. Пор. у словнику В.Даля: "*отбрить*, отделать напрямик, высказать резко всю правду" [Даль 2, 711].

Суттєвим аргументом щодо первинності метафоричного предиката *різати* і вторинності фрази *резать правду* (*правду-матку*) є існування в українській та російській мовах прикметника *різкий* та прислівника *різко* у значеннях, які стосуються вербальної діяльності: *сказати щось різко* значить справити на співрозмовника негативне враження, спричинити словами неприємні відчуття, подібні до тих, що спричиняє рана.

Таким чином, не підлягає сумніву той факт, що ідіома *різати правду* (рос. *резать правду-матку*) виникла внаслідок розширення метафоричного предиката *різати* із семантикою вербальної діяльності, доповнення його експресивним об'єктним компонентом *правду-матку*.

Розглянутий у цій статті випадок утворення ідіоми на основі метафоричного предиката дозволяє зробити важливий методологічний висновок: визначення напрямку деривації, коли нема чітких підстав вбачати якийсь один шлях розвитку, вимагає звернення до діахронних семантичних та дериваційних процесів. При цьому будь-яка гіпотеза має бути підкріплена відповідним

мовним (текстовим) матеріалом, а не лише лаконічною інформацією, поданою у словниках. Наголосимо на тому, що урахування діахронного аспекту є надзвичайно важливим. Тільки факти історії мови можуть дати надійні підстави для встановлення фактів компресії і відрізнити від неї ті випадки, коли мав місце зворотній процес — перетворення образного метафоричного предиката на ідіому шляхом долучення до нього іменного компоненту. Отже, питання про напрямок розвитку (від ідіоми до предиката чи від предиката до ідіоми) не може бути розв'язане лише на підставі словникових дефініцій мовних одиниць.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д., Апресян В.Ю. Метафора в семантическом представлении эмоций // Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. — М., 1995. — С. 453—465.
2. Марцинківська О.Є. Місце фразеології в семантичній системі мови та відображення її в словнику української мови // Слово і фразеологізм у словнику. — К., 1980. — С. 237—249.
3. Мокиенко В.М. Семантическая конденсация и групповой анализ лексики (славянская географическая терминология) // Вестник ЛГУ. — № 14. — 1968.
4. Попов Р.Н. Словообразование на почве фразеологических единиц // Актуальные проблемы русского словообразования. — Ч. 1. — Самарканд, 1972. — С. 53—63.
5. Ужченко В.Д. Творення слів на базі фразеологічних одиниць // Вісник Харківського університету. — № 237. — Харків, 1982. — С. 54—61.
6. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка: Учебное пособие для вузов. — М., 1985. — 160 с.
7. Янцен В.К. О деривационных связях между фразеологизмом и словом // Вопросы структуры и функционирования языка. — Вып. 3. — Томск, 1986 — С. 63—70.

Скорочення джерел

Даль — Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. — М., 1955.

Сл. Уш. — Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н.Ушакова: В 4-х т. — М., 1935-1940.

СОФЛ — Алексеенко М.А., Белоусова Т.П., Литвинникова О.И. Словарь отфразеологической лексики современного русского языка. — М., 2003. — 400 с.

СРЯ XVIII — Словарь русского языка XVIII века. Вып. 5. — Л., 1989.

ФСФ — Фразеологический словарь русского языка: В 2-х т. / Сост. А.И. Федоров. — Новосибирск, 1995.